

הזר פשה בזכרון

מאת חיים באר

הגורא שהיתה הנמיה עושה בלול כשהצליחה לחזור לחוכו עכשיו היא נראתה חמימה כליכך, כמעט חייית שעשועים.

זאת לו הפעם הראשונה כאן, אדוני, עקר אותי מהרהורי איש חייכן בעל מבטא גרמני כבד, שלא הבחנתי בו בסעודת-הצהריים.

הוא גרר כיסא-גן, שקע בתוכו ואמר, איש צעיר, מה חבל שלא זכית להכיר את האחיות בנטוויץ, הלא כן? ובאותו ערב שמעתי לראשונה את הפרשה המשפחתית הסבוכה ורבת-העלילה, השוורה אהבה והתאבדות, מוסיקה ואסונות, אמנה יהודית עזה והתנצרות, בניה והתפוררות, והמשתרעת עלישני ארבעה-חמישה דורות ושלוש יבשות ושעדיין רב בה המסתורי והמכוסה על הגלוי והידוע.

בשנת 1910 הגיעו לארץ-ישראל למסע ירח דבש ניטה לבית בנטוויץ, נערה יפה והרפתקנית, בתו של הציוני הנודע הרברט בנטוויץ, ובעלה מיכאל לנגה, גבר מלנכולי ומחפש אלוהים. הם גישבו בקסמה של זכרון-יעקב ואחרי שנתים חזרו לכאן, רכשו את אחוזת טמש, שהשתרעה על-פני 77 דונמים, והקימו את ביתם, שהעניקו לו את השם „אחוזת כרמל“, על-שם אחוזת משפחתה של ניטה שבקנט.

בימי מלחמת-העולם הראשונה נאלצו בני הזוג לנטוש את המקום ולחזור לאנגליה, אבל לאחר הכיבוש הבריטי חזרו, וביתם היה למקום-משיכה למנהיגי הישוב ולאורחים רבים מן החוץ. בס"ו בשבט 1922, לאחר שהשתתפה בתגיגת הנטיעות של ילדי המושבה, חלתה ניטה ומתה. היה זה מוות מסתורי, שרק מעט ידוע עליו ועוד פחות מכך מוכנים בני המשפחה לדבר על אודותיו. שלוש שנים הלך מיכאל לנגה ושקע בקדרות, ולבסוף איבד עצמו לדעת. את „אחוזת כרמל“ ירשה אחותה של ניטה, גברת ליליין פרידלנדר, שהתאלמנה או מבעלה, ישראל פרידלנדר, מורחן ואיש חכמת ישראל, שגרצה כשהיה בשלי-חוחה של חברת-סעד יהודית באוקראינה. לבני הזוג פרידלנדר היו חמישה ילדים, והצעיר שבהם היה דניאל, פסנתרן מחונן ורגיש שאיבד עצמו לדעת בהיותו בן 18.

לזכרו הקימה אמו את „בית דניאל“, היא ציפתה שזכרון-יעקב תיעשה בזכותו למרכז המוסיקאלי של ארץ-ישראל, אך מכל חזונה נותר הבית, בית-הארוחה למוסיקאים, סופרים וידידי המשפחה.

זו רק קצה הקרחון של סיפור המשפחה שנכללים בה גם נורמן בנטוויץ המשפטן הנודע, יוסף בנטוויץ המחנך וחתן פרס-ישראל לחינוך, ותלמה ילין, הצ'לנית, מצד אחד, והיבני כרמל ודורותי, שאיש אינו שש לדבר על אודותיהן מצד שני. זה גם סיפורם של אישים רבים בארץ-ישראל ובגולה, החל בהלל יפה, דוד ילין וסלומון שכטר, מגלה הגניזה הקאהירית, וכלח בהרמן שטרק, חיים מרגליות-קלורסקי ויהודה ליב מגנס.

דורס לילי, דומני ינשוף, השמיע אנקה קודרת, מתמ שכת. גברת רייס צילצלה בפעמון להודיע על ארוחת הערב, הנופס היקר, שזו לו השנה ה-40 שהוא בא להתארח כאן, נאנח ואמר, „איש צעיר, אולי תכתוב עליהם רומן, בית בודנברוק הישראלי, הלא כן?“

האפוס הגדול בודאי עוד ייכתב

יחד עם הלל הלקין אנחנו יוצאים למסע-שוטטות ברחבי „המושבה הלבנטינית, החיננית והמוזנחת“ שלו, כפי שהוא קורא לזכרון-יעקב בפתח ספרו „מכתבים לידיד יהודי באמריקה“. הספר, שנכתב במקורו באנגלית ועורר הדים רבים בארצות-הברית, ראה אור לפני שנים אחדות בתרגום עברי. זה אחד הדיאלוגים המעמיקים, האמיצים ומאירי-העינים שבו לובנה מסכת היחסים הגור-לית שבין יהודי ישראל ליהודי ארצות-הברית. הלל הוא גם מתרגם מעולה ואנין טעם, ולדעת מביני-דבר הוא הטוב שבמתרגמי הספרות העברית לאנגלית. הוא חי בזכרון-יעקב יותר מעשר שנים, וכשפגשתי בו לראשונה, כשתירגם את ספרי לאנגלית, דומה היה בעיני שאני מכיר לא רק אותו אלא גם את רעייתו ואת שתי בנותיו ואת ביתו, כפי שהם עולים מבין השיטין של „מכתביו“. אותו בוקר הוליד אותנו הלל „אחוזת כרמל“ שבערפו של „בית דניאל“, חלונות, משקפים ומרצפות עקורים. עשבים כבובים איש עולים בחצרות. קירות מתפוררים. גג חסר רעפים.

„כאן היו מסתובבות המרכבות והמכוניות“, מצביע הלל על הרחבה המעוגלת שבחיות הבניין, וכאן היתה מורקה“.

התצלומים שבספרים מאשרים את דבריו. אנחנו מתהלכים בחדרים הנטושים. גללי-אדם, עזובה, שרידי בגדים של אנשים חסרי-בית שאינו להם את אגף האורחים של בני הזוג הרומנטי ללינת-לילה הסופה. מעבר לגדר, במקום שהיה בית-ההחלמה הצמחוני של דורה שוורץ עד שנות ה-60 משגשגת הממלכה החסויה והמאיימת של אמה ברגר וכת עוליה-הרגל הגרמנית שלה. הלל מתאר לפרטי פרטים את דייריו הזמניים של הבית בימי מלחמת-העולם הראשונה — המושל התורכי של קיסריה ושני טייסים גרמניים שנפלו אחר-כך ליד ג'נין — את כיוור-השיש המפואר לנטילת-ידיים של בעל-הבית, שהפסוק „ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה“ היה חקוק עליו ושאלמונים עקרו אותה. את הגירסאות השונות על אירועי היום שבו החאבד מיכאל לנגה, את גחמותיהם ומשוגגותיהם של בני משפחת בנטוויץ ושל יורשיהם, את הנסיגות לשקם ולשפץ את „אחוזת כרמל“, שלא יצאו לפועל.

בקצה שדרת הסיגלונים העבותה עומד בפתח ביתו

המלחמה העולמית הראשונה ו-50 אחוז אנגליה שמלפני שקיעת שמש האימפריה הגיונה, סדר, נימוסים טובים וכיבוש יצרים. על מרפסת מוצלת, תחת מטפסים, כמו בבית-קיץ של משפחת אצולה בקנטרי-סייד המהולל, מסבים אל שולחנות ערוכים בטוב טעם אנשים בבגדי קיץ קלים, שהבשורות הרעות עדיין לא הגיעו עדיהם או שהם מתעלמים מהן בתרבותיות מעודנת.

אנחנו סועדים בחברתם של כמה אנשים ונשים שמקומם שמור בלקסיקון האישים לחולדות הישוב. השיחות קצרות וורישיות. „את המלח, בבקשה“, „האם תואיל להגיש לי את החורת“, „עוד לחם, אם זה לא קשה לך“, אני משנן לעצמי, „אל תניח את המרפקים על השולחן“, „אל תאכל ברעבתנות, זה לא מילואים“, „אולי תשאיר משהו בצלחת“, גברת רייס טובת-הלב ונעימת-הסבר משייטת באפסיקול בין השולחנות והכול מנענעים לה בראשיהם לאות תודה. בטרקלין המאופק והמופנם כסאות כבדים, פמוטות נחושת קלל על הקירות, פסנתר-כנף מכוסה ועליו אגרטל עם-קוצים. מעל פינת התה והקפה רישום של קוץ ארציש-ראלי מסוגנן מאוד, של קרקאואר. כמוכן, לצד הפסנתר ציור-שמן גדל-ממדים, של נער ענוג ונדב מנגן בפסנתר, עיניו מגלות נפש טרופה השומעת את פעמי הכליון ומתמסרת להם ברגש שלא מן העולם הזה. ממול, מעל כוננית-הספרים, משקיפה עליו תמונת אשה לא צעירה, שקמטים חורצים את פניה בני דמות היגון. מאחורי כל אלה מסתתר איזה כאב גדול. משהו מעורפל מאוד, מסתורי, שהשמות פרידלנדר, לנגה ובנטוויץ מופיעים בו במחזוריות גורלית, אבל אני ממחר לדחוק הצדה את הזכרון הרחוק, מתאוה לממש את זכויותי למנוחה נכונה. איש לא יהין לקחתה ממני.

את שעות הצהריים המנומנות אני מבלה בחוץ, לבדי, בכיסא-גן מתבונן בצמרות העצים ומקשיב לקולות הטבע המממשים את עצמם כאן ולצפירות הרכבת הרחוקות המעוררות איזו המיית-לב של געגועים למרחקים, למסעות, למשתו שמעבר לכאן.

ילדה קטנה, בתה של נופשת, ששיחקה על המדרגות, הושתקה והוכנסה פנימה למנוחת-הצהריים המקודשת. המדשאה הופקרה לציפורים. צופיות בירוק מוכתי עז מרפרפות סביב, ברו מים מטפטף, שחרור מקפץ בדשא, נקר מקיש בלי חרף בגזעו של אחד מעצי הזית. פועל משופם וחבוש כומתת, כמו שחקן בסרט צרפתי מתחילת שנות ה-50, עוקר אבנים משולי המדשאה ומוליכן במריצה אל החורש שמעבר לת. הלוך ושוב, הלוך ושוב. בשעה 4 הוא נבלע בתורש ואינו חוזר. גם מערב-הבטון, שהסתובב בויליה סיק, משתתק. רק הממטרות מוסיפות להשמיע את קולן המונוטוני.

השמש נוטה מערבה, אל הים המסתתר מאחורי העצים. על המרפסת, מתחת למטפס שאפילו רעייתי לא יודעת את שמו, מתקבצים שוב האורחים, לתה של מנחה. באחד החדרים מרשה לעצמו מישוה להוריד סוף-סוף מים בניאגרה, מחזיר אחר נשמע שיעול כבוש, ואז, באור הרך, הכמעט-אירופי, הגיחה לפתע מן החורש, מהמקום שלתוכו נבלע הפועל, חיה מוארכת, פרוונית, לרגע נדמתה לחתול או לכלב אבל לא, זאת היתה נמיה. הנמיה הראשונה שראיתי בטבע. היא ריחרחה סביב כיסאות-הגן הנטושים, המושלכים הפוכים בקצה המדשאה ליד הגדר. החית טיפסה על הכיסא, דומה שליסקה משהו ואחר-כך, בגמיי שות ובאלגנטיות, הסתלקה כלעומת שבאה. „ריח הדם משגע אותה“, היתה אומרת דודתי ותיארה את הטבח

לא רוצה לזמביה

„הפעם, הפגיעה בי אשתי, נלך לים, לבריכה, נאכל גלידה, נשב על הדשא. די עם העבר, לפחות שלושה ימים תיהנה מן ההווה“. עמדנו בשולי הכביש, מל תחנת-הרכבת של בנימינה, ממתנים לאוטובוס לזכרון-יעקב. כמה נערים ונערות במדי-בית-יר ליהגו בקולי-קולות, דנו בשאלה הקרדינלית כיצד יחזרו לחל-אביב בסיום הפעילות בערב.

„הם נוסעים לשוני“, לחשתי על אוון רעייתי, „למען יהוד הנסתר, למות או לכבוש את ההר“.

„די“, התחננה. „באור ובסתר, זכור את הכתר, עטרת גאון ותגר“, המשכתי להתעלל בה ולצטט ככל העולה על רוחי מתוך הימנון בית-יר. לבסוף הוצאתי מהארנק שטר של 100 שקל ונופפתי בו בתיאטרליות ז'בו, המצוייר על רקע הבית הערבי בעל האכסדרה המקושתת — היודפת והמסדה של אנשי האצ"ל, שבו עשו את אימוניהם — הביט בי בהתנשאות של צוחק-צוחק-אחרון.

„יש לי כסף קטן בשביל האוטובוס“, אמרה, הוששת מהתקלות עם הסיקריקים הצעירים. „תכניס את הדוקר“ מנטים לכיס“, על לוח-המודעות הסמוך, המיועד בדרך כלל למודעות האבל של תושבי בנימינה ונחלת-בוטינסקי, התנופף ברוח כרוז כחול-לבן של הסתדרות העובדים הלאומית בזכות בורות חובה.

בשוני, אכן ירדו הבית-רים. ליד „בית רמז“ התגלגלו החוצה, עמוסי מזוודות, כמה נופשים מזדקנים, ובכניסה לזכרון-יעקב נותרנו כמעט יחידים באוטובוס. „עלינו לברר באילו שעות יורד האוטובוס לחוף טנטורה“, אמרה זוגתי והסתירה בגבה את בית-הקברות העתיק המשתרע במורד שמעבר לכביש, כשפגה הנזה בפניה חדה ימינה, אל התחנה המקומית. בשערי בית-הקברות הספקתי להבחין בדמותו של יעקב אפשטיין הישיש, ספר-היובל המהלך של המושבה, שבהם במכוניות החולפות על פניו כמי שהעבר והעתיד הם הייגויהך בעיניו.

„די עם המתים“, אמרה אשתי ודחקה בי לפרוש את חסותי על תיק המסע. מה אומר לה, שאני רוצה לברר מתי מת יוסף זימבנודו, המיכתר של שפיה והאיש שכתב „על כרחך אתה חי ועל כרחך אתה בונה“? שלבי יוצא אל מצבותיהם של החורמים המעוטרות בתחרוטי-גפנים נאיביים או שבדעתי להניח ענף עץ אורן על קברת הערירי, ההולך ושוקע אל העפר, של הגנת פנינה שבאבו, שנולדה בצפת ומתה בנאפולי, בהיותה בת עשרים ושתיים? „מיועדת כלה לחופה, חטפתה מיתה נמהרה, תחת כלולות מצאה קברות בארץ זרה, נוחי עתה שלום בעפרות מולדת יקרה“, שיבנתי ביני לביני את הכתובת הנוגה החקוקה על מצבתה, שרשמתי אותה בפנסקי כששוטטתי כאן לבדי באחר מימי הסגריר הרכים של החורף שעבר. „עמוס עוז כבר היה פה לפני כמה חדשים ורשם כל מה שהיה צריך לרשום“, אמרה, „אנחנו באנו לחופש“.

האוטובוס עצר. איש זקן נשאר יושב על הספסל הקדמי, אדוני, זאת התחנה הסופית“, אילפתי אותו בינה ברכי אל דלת-היציאה.

„חבר, זה בסדר, חבר“, ציחקק הנהג. „השתגעתי“, אמרה אשתי כשירדנו, „לא שמעת אף פעם על תשבי, אחד האיכרים הוותיקים של זכרון-יעקב, ומה בכך“, התרסתי, „למה לא ירד“.

„כי תנהג הוא הבן שלו, הוא לוקח אותו הביתה“, „די עם העבר“, חיקיתי אותה, והיא, נעלבת, הניחה אותי בכניסה לתחנה והלכה לברר בקופה, שהיא גם משרד, גם לשכת-מודיעין וגם חדר מנוחת של הנהגים, מתי יוצאים האוטובוסים לחוף טנטורה.

גבר במכנסי האקי גדולים מכפי מידתו הלם בטלפון הציבורי, מנסה לחלץ את האסימון שנבלע בלי למלא את יעדו. „אני כבר שבוש מנסה לדבר עם הרואה-חשבון שלי בחדרה“, תיגת את צרותיו באזני שני נהגים ופועל נקיון אחד. המטאטא את האוטובוסים. „הוא רוצה 150,000 לירת בעד הצהרת-הון. מאיפה אני יקה לו 150,000 לירת, בשביל 150,000 לירת אני צריך להחכות 30,000 פעם למקרה, למכור 20,000 טונות מסטיק בוקה, למווג 75,000 כוסות אספרסו“.

מוסיקת-רוק שתלכה וגברה איימה לחטביע את קינת המזונאי, שלושה נערים בהולצות חסרות שרולים, דמויות לוח שהמט, ובמשקפיים שחורים נוסח לו ריד נכנסו לתחנת מענטזים בירכיהם לקצב שירת שבקעה מרדיוטיים ענקי שנשא מנהיגם.

„לא רוצה לזמביה“, זעק מתוך המכשיר גברר, שרק בהמשך השבוע, בבטלה המתמשכת של קריאת העיתונים למרתי לדעת ששמו עופר אקרלינג ושמעריצה אחת שולחת לו בקביעות תחתונים וחזיות, לשמחת אחותו הצעירה ענת הלומדת ציור וגרפיקה — ומשתמשת בלבני-המעריצה כסמרטוטים לניקוי המכחולים.

„נלך“, אמרה אשתי. „נלך“, חשבתי, דרוח על שלא שמעתי מה הציע הנהג למזונאי בעל הצחרת החון.

נמיה יוצאת מז החורש

„בית דניאל“, המעזר האחרון של אירופה בלב האוריינט, הית שקוע במלנכוליה ירוקה כשבאנו בשעריו, יוחר אירופה מאירופה, בשום מקום באירופה כבר אין זכר לאירופיות כמשל 50 אחוז גרמניה שמלפני

גבר לבני-שיעור ומשקיף אל הדרך. בנו של אחד ממייסדי המושבה בעברית. שונה בחיתוכה, באוצר מלותיה ובהגיגות מן העברית שאנחנו דוברים בה, הוא מזמין אותנו להיכנס לביטח ולתהליך בסרי הצבר שקטף מן המשוכות שמסביב לחצרו. ממול גוזם השכן את התות, ובו המושבה מספר לנו סתרי-סתרים של מאורעות. על אהבות ושנאות. על נקמות וכיסופים. על קשרי-קשרים ועל האמת שמאתורי האמיתות, ארוגות זו בנו בתדווה ססגונית כמו רקמות המזרח.

אנו ממשיכים לשוטט במושבה. בבית שגר בו דייר הלל יפה. הלוחם האגדי בקדחת. שוכנת היום חנות צנועה ומנומגמת לרברי קוסמטיקה, מתננה, צעצועים, כלבי של א. בנק. בבית שבנייתו נמשכת זה שנים רבות, טונדק הברון, מסעדה מזרחית.

את בית-הפקידות הרם והנישא — שבאולמו התכנסו הכנסיה של ארץ-ישראל, שיום אויסקין, ב-1903, וועידת היסוד של הסתדרות המורים — נטשה המרעצה המקומית לטובת בית מודרני, לבן ורב זיוים, החלום האמריקאי הגדול נוסח זמרין, אנחנו חולפים בתדרים הריקים של בית-הפקידות, שמרצפתו חלקה שיש וחלקה מרצפות בגון החמרה, "מרצפות מרסל" כלשון המקומיים, ויוצאים למרפסת, זו המרפסת שעליה עמדו דברים ומנהיגים, שעליה התנוספו דגלי האימפריה העותומנית והדגל הציוני, שעליה המתינו למושלים, נגידים ופקידים ובראש וברא" שונה לברון, אביה של מושבה מסונקת ומחציפה זו.

צבעים מכוונים להבירורים אל דלתות-העץ הגדולות, שראשי אריות כמעט חסרי-צורה מעטרים אותן במרכזיהן. חלון פרוץ נסתם בשלטי-בהירות זנוח של מח"ל. הפעמון של המושבה, שהזעיק והתריע, בישר והריע, הוסר ונלקח למקום שנקלח. ממול, בגן המושבה, מוקף במרצפות אופנתיות, עץ זית שהתפתחותו לא עלתה יפה. שלט מורטט מודיע כי זה העץ שנטע הברון בביקורו. שנת הביקור התקלפה מזמן בצוק העיתים.

זכרון-יעקב מסנה עורף לעבר שלה. תנו לה הווח, הרבה הווח. ברחוב המייסדים, שפעם קראו לו רחוב האיכרים, הולכות ונהרסות גדרות אבני-הגוויל שבין החצרות. ב" חצרות הפנימיות נבנים בתי הנכדים. פה ושם נהרסו חבתים בני הקומה האחת והדו-קומתיים ונבנו בתים משותפים. תוך עשר שנים, מקסימום עשרים שנה, תיהסך המושבה לחלוץ ובתים עלית. רק בריכת המים שבנו תברון שופצה. "הראה כמה שהיא יפה", אומר לי הרפר, העובד בחצר הסמוכה, "כמו בית-כנסת". כן, שכחנו את בית אהרונסון. המוני ילדי-קייטנות, שקראו את "שרת גיבורת גיל"י" של דבורה עומר, באים לראות את חדר- תרצות שבו התאבדה שרת אהרונסון ואת המנהרה הסודית שתחת הבית. הם מחפשים את כתסיהם באמבטיה ואת חזור של הכדור בתקרה", מספרת לי המדריכה. אני נזכר בדברי אם המשפחה, מלכה אהרונסון, "אפילו נכרסם אבנים, ממקומנו לא נוז". ממול, מעל פתח ביתו של ירחמיאל הילפערן אני מבחין בלוח שיש, "אל תראי תולעת יעקב, מתי ישראל, אני עזרתך, גאום ח', גאל קדש ישראל". אני מעתיק אותו לפנסקי, שהרי אין לך בימינו שמירה מעולה יותר מן הדפוס.

דגלוני רוד סטיוארט מקשטים את פתחי בתי-הקספה. גם פה הוא צמא לשנדי שלך. גם פה אומרים ש"מכבי" זאת חוצפה ישראלית. גם פה האשת שעם דיוויד ברווח עושה משהו בלבבות.

ורק פה ושם ניבטים איזה מרתף או עליית-גג כהבטה למשהו שיוגשם. חולף זקן קשה כאלון. תשבי, הזכור לטוב מן האוטובוס, רוכב כל השבוע על החמור, מספר הלל, נישא על גבו לבנק, לדואר. מבשרה של גאולת לא נחוצה. הונקנים הם עתידה של זכרון.

בתחנת-האוטובוסים, בכניסה למושבה, ממול בית-הקברות. אנחנו מסיימים את השוטטות על בירה ומשקה קל. ממתינים ליעקב אפשטיין שיופיע מאין שהוא. הלל מספר עלילות גוססות מחיי המושבה, משולבות בפרשת ריגול ורצח ובגידה וערמת. אני מבטיח שלא לעשות שימוש במה ששמעתי.

האפוס הגדול בוודאי עוד ייכתב.

ארבעים שנה אקוט בדור

לפנות-ערב אני הולך לבית-הכנסת הגדול של המושבה, "אוהל יעקב", להתפלל מנחה. על הברולים שבצומת יושבים פועלים ערבים, הממתינים להסעה וזורקים, חסרי סבלנות, מבטים אל השעון שבחזית בית-הכנסת. מחוגי נעים בין אותיות עבריות.

אחרי שעה 6 נפתחים שערי בית-התפילה. שני יהודים יושבים בפוליש ושותקים. אני מציץ פנימה. אור"לים אחרון שפוך על הקירות הצבעים כתכלת השמים לטהר. רק הצבע הזה, מרישי התקרה, הגוזטרה של עזרת-הנשים החלונות שבגבאי בית-הכנסת הם המשמרים משהו מאו"י רח הימים ההם. אחרי השפריץ, ציפוי השיש והספסלים בצבע האגוז דומה בית-הכנסת לשארי בתי-התפילה חסרי היהוד של ישראל.

במרכז בית-הכנסת בימה מצופה שיש. שנים רבות היתה שאלת מיקומה של הבימה אחד ממוקדי המאבק שבין החילוניים לדתיים. בית-הכנסת אל זכרון-יעקב היה בית-הכנסת היחיד במושבות שהבימה הותקנה בו ליד ארון-הקודש, כמקובל בבתי-הכנסת של הרפורמים, ועל אף מחאות הציבור-החרדי סירבה הפקידות לשנות את מיקום הבימה.

ב-1914, הגיעה למושבה משלחת רבנים ירושלמים — בראשות הרב קוק והרב זונסלד — שיצאה למסע-תשובה במושבות הגליל. הרבנים סירבו להיענות להזמנה להתפלל בשבת בבית-הכנסת, והעדיפו להתפלל באכסנית שלהם. מהומה קמה במושבה ואיכרים רבים הצטרפו אל הרבנים והשאירו את בית-הכנסת הגדול מיותר. כל הלילה ישבו ראשי הפקידות ודנו בעניין, ובשבת לפנות בוקר נכנע יו"ר הוועד, מר אלברט, בא אל אכסניית הרבנים והבטיח בתקיעת-כף שמיד לאחר השבת יוחל בהריסת הבימה הרפורמית ובקמת בימה אחרת, במרכז בית-הכנסת, כדן.

שאלתי את היהודים שישבו בפוליש אם המעשה הזה ידוע להם.

שעת העבודה הגדולה באה

ביום האחרון בזכרון-יעקב אני פוגש את יעקב אפשטיין הישיש בסתח בית-העלמין. הוא מספר לי על יוסף דוידסקי, שהלח"י רצחו אותו על לא עוול בכפו, "גיבור גדול היה, גדול", על יום מותה של שרה אהרונסון, "אני בידיים האלה, אתה רואה את הידיים, שמתי את שרה באדמה", על הלוחמים שהוא טיפח, "איזה ילדים הכנתי לכנין, הכי טובים שיש". הוא בוחה אל הכביש. "נער נטבע אחמול. חפרתי לו קבר. כל יום לוויה".

אני מבקש ממנו שירשה לי לבקר ב"יד לראשונים" שמעבר לכביש. המבנה דמוי תקונכיח סגור, והמפתחות שמורים בכיסו של אפשטיין. "מי אתה", הוא שואל אותי, "אתה חבר-כנסת, עיתונאי, סופר, מורה, סתם אני לא פותח".

חציתי את הכביש והקפתי את המבנה חלבן ואת לוחות הקרמיקה שהכינה גדולח עוגן. בתוך קמרונ מצאתי את פעמון המושבה שהוסר ממכונו שעל מרפסת בית-הפקידות ונתלה כאן, מעל לפעמון קבע אפשטיין לוחית תכלת מכוערת בתכלית, ועליה ציור לחקוק את דברי הגנו גיסטן דיגור:

"תמה דממת דורות, נעור ישימון מדבר, שעת העבודה הגדולה באה". גם החופשה שלי נסתיימה.

